

Azt/úgy/olyat hallottam: magyar demonstratívumok grammatikalizálódása endorfikus használatokban*

1. Bevezetés. A mutató névmásokkal kapcsolatos kutatásokban egy alapvető szempont az exoforikus és endoforikus használatok megkülönböztetése (DIESEL 1999: 93; LEVINSON 2006: 107). Míg az előbbiben a fizikai valóság entitására vagy dimenziójára történik utalás (1), addig az utóbbiban valamely a vonatkoztatás a nyelven belül marad. Ezt az alábbi két példán keresztül szemléltethetjük.¹

- (1) *Látod azt ott?* (+ rámutatási gesztus)
 (2) A: *Tegnap baleset történt az utcánkban.*
 B: *Ezt mikor hallottad?*

Dolgozatom középpontjában a (2)-es példával illusztrált, endoforikus, azon belül diskurzusdeiktikus (propozícióval/beszédaktussal/(tag)mondatral asszociált) névmási használatok állnak.² A (3)-as mondatban szintén egy olyan használatot látunk, ahol a mutató névmás egy nyelvi entitással (alárendelt/vonatkozó tagmondatral) áll kapcsolatban. Ezt használatot az ide kapcsolódó magyar szakirodalom általában „utalószó”-ként említi (DÖMÖTÖR 2022: 97).

- (3) a) *{Azt/úgy/olyat} hallottam, hogy baleset történt az utcánkban.*
 b) *az a fiú, aki megérkezett*

Az utalószavak a demonstratívumok grammatikalizálódott használatainak tekinthetőek (DÖMÖTÖR 2022). Mind a szerkezeti (szintaxis, morfológia), mind a jelentésbeli (szemantika, pragmatika) tulajdonságaikat nézve jelentősen eltérnek a teljes értékű diskurzusdeiktikus használatoktól (mint amilyenek a fentebbi (1)–(2) példákban láthatók), azonban ezek is valamilyen módon asszociálva vannak egy nyelvi egységgel (tagmondatral/propozícióval), ezért az egységes tárgyalást

* Szeretnék köszönetet mondani névtelen bírálóimnak, valamint Rákosi Györgynek a dolgozat korábbi változataira adott értékes megjegyzésekért. A dolgozat hibái, hiányosságai természetesen engem terhelnek. A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K22_143417 nyilvántartási számú projektje támogatta.

¹ Természetesen ez egy egyszerűsített taxonómia, a terminológiát és a pontos kategorizációkat illetően jelentős eltérések vannak az egyes kutatók között, erről DÖMÖTÖR (2022: 26–49) részletes áttekintést ad. Jelen dolgozatban elsősorban a DIESEL (1999)-ben felvázolt gondolatrendszerre támaszkodom, melynek a releváns aspektusait a megfelelő helyeken ismertetem. (Az exoforikus használatokról l. pl. TÓTH 2019, megj. e.; TÓTH–CSATÁR 2015.)

² Szélesebb értelemben véve a diskurzusdeixishez szokták sorolni az olyan kifejezéseket is, mint a *lásd a következő fejezetet, a fenti állítás*, stb., vagy amikor egy korábban említett helyre/időre utalunk vissza (*tegnap Pécsen voltam, de akkor ott nem csináltam semmi különöset*), de ezekkel ez a dolgozat nem foglalkozik.

indokoltnak tartom. Tehát tanulmányommal amellet érvelek, hogy ez az unifikáló szemléletmód értékes módon tud hozzájárulni a mutató névmások megértéséhez.

A dolgozat fő kérdése az, hogy mennyire tekinthetők szemantikailag/pragmatikailag tartalmaznak az (1)–(3)-ban bemutatott endoforikus használatok, azaz a grammatikálizáció milyen mértékű, valamint az is, hogy a feltételezett grammatikálizálódási szinteket milyen konkrét adatokkal, bizonyítékokkal lehet alátámasztani. Ehhez áttekintem a (3)-as példában látható három mutató névmás, határozószói *ügy*, főnévi *az* és melléknévi *olyan* tulajdonságait a fent említett előfordulásaikban.³

A mintázatok alapján megállapítható, hogy a különböző használatok elhelyezhetők egy grammatikálizációs kontinuumon (l. pl. DIESSEL 1999: 116), azonban nem a skála végpontjain: állításom szerint már a valódi diskurzusdeiktikus használatokon (2) is megfigyelhetők a grammatikálizáció jelei, de még az utalószavak sem tekinthetők teljesen grammatikálizálódott, jelentésileg üres használatoknak. Dolgozatom egyik fő állítása szerint a használati mintázatok a deiktikus jelentéstartalom különböző értelmezéseivel (a figyelemirányítás különböző módjai, perspektíva, prominencia) magyarázható.

A dolgozat felépítése a következő. A második részben rövid áttekintést nyújtok a vizsgált jelenségkör, a deixis és a mutató névmások általános elméleti háttéréről, a grammatikálizáció fogalmköréről elsősorban DIESSEL (1999: 118–119), valamint KÖNIG (2020) nézőpontjait felhasználva. Szintén ebben a részben ismertetem a magyar diskurzusdeiktikus névmásokat és utalószavakat érintő szakirodalom fő állításait. A harmadik részben három mutató névmást vizsgálok meg azokban a használatokban, ahol diskurzusdeiktikusan vagy utalószóként valamilyen (tag)mondatall állnak kapcsolatban. Mint említettem, a három névmás a határozószó *ügy* (3.1.), a főnév *az* (3.2.), valamint a melléknévi *olyan* (3.3.), illetve ezek különböző változatai: *így*, *ez(t)*, *ilyen* stb. A vizsgálati szempontok az utalószó és a tagmondat jelentésvisszonya, valamint ezzel összefüggésben a formális deixis- és számjegyek megjelenése, a második részben felvázolt perspektívák alapján. A dolgozat példaanyagában jórészt a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ) adataira támaszkodom. A negyedik részben összegzem és értelmezem az adatokat, valamint elméleti következtetéseket fogalmazok meg a grammatikálizáció általános nézőpontjából, valamint külön figyelmet fordítva a deiktikus jelentésre. Az ötödik rész lezárja a dolgozatot, és további kutatási irányokat vázol fel.

2. A vizsgált jelenségkör háttere

2.1. Deixis. A görög eredetű, eredetileg 'rámutatás' jelentésű *deixis* szó a nyelvészetben az olyan szavak, kifejezések, szerkezetek jelölője, amelyek értelmezéséhez a beszélő tér- vagy időbeli, esetleg valamilyen más, absztrakt koordináta-rendszerben való elhelyezése és hozzá való viszonyítása szükséges. Tágabb értelemben

³ Egyéb névmások és névmásváltozatok is előfordulhatnak (*annyi*, *olyasmi* stb.) de ezeket eme tanulmányban terjedelmi korlátok miatt nem tárgyalom. A három választott névmástípus igen gyakori a releváns előfordulásokban, tárgyalásuknak vannak szakirodalmi előzményei, és jól reprezentálnak három nagy lexikális kategóriát (főnév, határozószó, melléknév).

ide tartoznak a rámutatási gesztusok, az olyan igék, mint a *jön* és *megy*, az olyan határozószavak, mint a *holnap* vagy *tegnap*, vagy a *jobb-bal* mellénevek. Jelen dolgozatban a deixis elsődleges nyelvi formáival, a mutató névmásokkal foglalkozom.

A deixist gyakran hozzák összefüggésbe az anaforákkal. Az általános megközelítés szerint (l. pl. GREEN 2006) míg az előbbi a nyelvi és nyelven kívüli valóság összekapcsolásának eszköze (pl. az (1) példában), az utóbbi inkább a nyelven belüli referenciaviszonyok kódolásával áll kapcsolatban. Erre látunk példát a (4)-es mondatban, ahol a *benne* névmás a *baleset* főnévre (illetve annak a referensére) utal vissza:

(4) *Tegnap baleset történt az utcánkban, de szerencsére nem sokan sérültek meg benne.*

DIESEL (1999: 103) a referens kategóriája (főnév vs. propozíció/beszédaktus), valamint információs szerkezeti megfontolások alapján ragaszkodik a diskurzusanaforák és a diskurzusdeixis szétválasztásához, más kutatók ellenben a jelenségkör egységes megközelítése mellett érvelnek (l. pl. CORNISH 2011 „anadeixis” fogalmát, vagy TALMY 2018-at). LEVINSON (2006: 107) is megjegyzi, hogy a diskurzusdeixis nyelven belüli folyamat (ami az anaforákkal rokonítja), de ugyanakkor nyilvánvalóan deiktikus, figyelemirányító jellegű is.

A deixisben alapvetően használatos megkülönböztetés a közelre („proximális”) és távolra („disztális”) való mutató, amelyek a magyarban sok más nyelvhez hasonlóan palatális és veláris (magas és mély hangrendű) névmásokhoz társulnak. Ez tükrözi azt az általános felfogást, miszerint a térbeli, exoforikus deixis a kiindulópont a más koordináta-rendszerek (idő, mód, társas stb.) deiktikus leképezésének, valamint a mutató névmások egyéb, különböző mértékben grammatikalizálódott használatainak is (DIESEL 1999: 109–113). Szintén általánosan elfogadott, hogy a „közel” és „távol” nem abszolút, hanem relatív módon értelmezendő, azaz nyelvi szempontból közel van az, amit a beszélő valamilyen okból kifolyólag közelinek konceptualizál, és távol az, amit távolinak. Ebben természetesen központi szerepe lehet a fizikai távolságnak, amely ugyanakkor erősen szubjektív és kontextusfüggő, gondoljunk csak arra, mit jelentenek a *közele épület/város/bolygó* kifejezések. Ezen kívül egy sor egyéb tényező is szerepet játszhat, például a fontosság, elérhetőség, kontraszt, beszélői attitűd, figyelmi állapot, a referens szemantikai jegyei stb. (l. pl. PIWEK–BEUN–CREMERS 2008-at, mely a figyelemirányítás általános szerepét hangsúlyozza a fizikai deixis esetén is, illetve PEETERS–KRAHMER–MAES 2021-et, mely kurrens áttekintést ad a témakörrel). A nem fizikai távolsághoz kapcsolódó tényezők különösen fontosak az endoforikus használatokban, hiszen nyelven belül a „távolság” nehezebben vagy egyáltalán nem értelmezhető.

A deiktikus jelentéstartalom nem szigorúan fizikai térben történő deixishez kapcsolódó értelmezéséhez egy egyszerű példa hozható az angoltól, ahol diskurzusdeiktikus kontextusban a távoli névmás inkább anaforikus, valamint a beszélgetőpartner megnyilatkozásaira vonatkozó, míg a közele kataforikus (l. a (7)-es példát lentebb) és saját kijelentésekre vonatkozó jelentéssel bír (CHEN 1990). Ugyanígy megjegyzendő, hogy az exoforikus használatok esetén is relevánsak le-

hetnek a fent említett tényezők, például CSATÁR és TÓTH (2015) kísérletei szerint a kontrasztív kontextus nagyban felülírja az távolsági megfontolásokat az *ez/az* demonstratívumok kiválasztásában.

2.2. Grammatikalizáció. Grammatikalizációnak nevezzük azt a folyamatot, amelyben lexikális/konceptuális jelentéssel bíró szavak, kifejezések elvesztik ezen tartalmukat, és absztraktabb, funkcionális, szintaktikai, esetleg diskurzus-pragmatikai módon járnak hozzá a nyelvi megnyilatkozásokhoz. Ez a folyamat hosszabb időtávon következik be, és a szembenállás a grammatikalizálódott és nem grammatikalizálódott elemek között nem éles, hanem kontinuumszerű (DIESEL 1999: 116). A grammatikalizáció diakrón és szinkrón szemszögből is vizsgálható (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 2); jelen tanulmány az utóbbi nézőponthoz teszi magáévá.

Egy klasszikus példa a grammatikalizálódásra, hogy a határozott névelő sok nyelvben mutató névmásokból alakult ki (l. pl. DIESEL 1999: 128 és az ott hivatkozott irodalmakat). Ez a magyar nyelvben is jól megfigyelhető (*az*). A demonstratívumok gyakori forrásai az ilyen grammatikalizációs folyamatoknak. (A teljesség igénye nélkül, DIESEL 1999 és DIESEL–BREUNESSE 2020 alapján a mutató névmások különböző nyelvekben ilyen elemekké grammatikalizálódhatnak: határozott névelő, vonatkozó névmás, mondatbevezető, topikjelölő, létige, mondatbevezető, expletívum stb.)

Ezen túl a mutató névmások különböző használatai maguk is tekinthetők a grammatikalizálódás fokozatainak. Ez KÖNIG (2020) megközelítésében úgy történik, hogy a mutató névmás vagy a deiktikus (a fizikai valóságra vonatkoztatott figyelemirányító) jellegét veszti el, vagy az jelentési, ontológiai kategóriája (dolog – főnév, mód/hely – határozószó, stb.) szorul háttérbe, alakul át, esetleg mind a kettő megtörténik egyszerre. Erre az utóbbira egy példa az expletívumok, a jelentésüket illetően üres, tisztán szintaktikai helykitöltő funkcióval bíró névmások esete. Ez illusztrálható az angol *there* (eredeti jelentése: ‘ott’) névmással az (5)-ös példamondatban, amely a legelterjedtebb elemzés szerint sem helyre utaló jelleggel nem rendelkezik (ontológiai dimenzió elvesztése), sem deiktikus, figyelemirányító jelleggel nem bír (ebből kifolyólag például ebben a konstrukcióban nem cserélhető le a proximális *here* ‘itt’ változatra).⁴

- (5) *Yesterday there was an accident in our street.*
 tegnap EXPL volt egy baleset INESS POSS.1SG utca
 ‘Tegnap baleset történt az utcánkban.’

KÖNIG (2020) jelentéstani jellegű megfontolásain túl a grammatikalizációnak fonológiai, szintaktikai és morfológiai jelei is gyakran vannak. DIESEL (1999: 118) szerint ezek a következők:⁵

⁴ A *there* expletívumként való felfogása az (5) példában a generatív szakirodalom leginkább bevett, de nem az egyetlen létező elemzése (részletes áttekintésére l. HARTMANN 2008).

⁵ DIESEL (1999: 118) listája tartalmaz még „funkcionális” változásokat is, ezek nagyjából megfelelnek KÖNIG (2020) deiktikus jelleg elvesztéséről szóló megfontolásainak (figyelemirányító funkció és deiktikus kontraszt elvesztése).

(6) a) Meghatározott szintaktikai szerkezetekben való használatra korlátozódás.

- b) Kötelező használat meghatározott nyelvtani szerkezetekben.
- c) Egy deiktikus változatra való korlátozódás (ez általában a disztális).
- d) Inflexiók elvesztése.
- e) Fonológiai redukció, függetlenség elvesztése.⁶

A grammatikalizációt érintő újabb kutatásokban felvetődik, hogy a nyelvtani jegyek elhalványodása vagy eltűnése mellett érdemes azok „újrahasznosításáról” (*recycling*) is beszélni. STAPS és ROORYCK (2023) például amellel érvel, hogy az angol *that* alárendelő szó (ebben a használatban a magyar *hogy*-nak felel meg) még mindig magában hordozza a mutató névmási eredetéből (*that* ‘az’) származó disztális jelentéskomponenst, csak az nem térbeli deixisként értelmeződik, hanem újrahasznosításra, ártértelemezésre került mint a „konceptuális távolságot” és a „beszédpartner bevonódását” (*addressee involvement*) jelző szemantikai-pragmatikai jelentéstartalom. Ez felveti annak a természetes lehetőségét, hogy ez a jelentéstartalom-változás különböző nyelvekben más módokon történik. Ennek így kell lennie, hiszen ha az újrahasznosítási folyamat egységes módon történne, akkor nem lenne érthető, hogy például az angollal ellentétben a magyarban miért vezethet be disztális névmás független idézetet, mint (7)–(8)-ban látjuk:

- (7) *I said {this/*that}: let's go.*
 én mond.MÚLT ez az menjünk
- (8) *{Ezt/Azt} mondtam: menjünk.*

2.3. Diskurzusdeixis és utalószavak a magyar szakirodalomban. A generatív nyelvészeti szakirodalom figyelmét elsősorban a (3)-as mondat típus, a függő alárendelés (közvetett idézés) keltette fel. A fő kérdés ezekben a kutatásokban az, hogy mennyire tekinthető referenciálisnak, szemantikailag értelmezhetőnek az adott utalószó, illetve hogy ezzel összefüggésben milyen kapcsolatban áll a mellékmondat. KENESEI (1992) szerint a névmás szemantikai tartalom nélküli helykitöltő elem, azaz expletívum. LIPTÁK (1998), DE CUBA – ÜRÖGDI (2009), valamint MOLNÁR (2015) ennek az alapállításnak a továbbfejlesztéseinek, kiterjesztéseinek tekinthetők. Kiemelendő, hogy DE CUBA – ÜRÖGDI (2009) és MOLNÁR (2015) érdekes megfigyeléseket tesz a névmás használati feltételeiről. A dolgozataik alapján megállapítható, hogy mind a főige szemantikai jellege (asszertív/

⁶ A fonológiai dimenzió ebben a dolgozatban nem kerül tárgyalásra, aminek elsősorban területi korlátai vannak. Megjegyezhető, hogy DÉR (2013: 167–173) szerint a fonológiai redukció indirekten korrelál a grammatikalizációval. Például a (3)-hoz hasonló szerkezetekben előfordulhatnak az *azt hiszem* → *asszem*, *azt mondta* → *aszonta* és hasonló alakok (az előbbiről bővebben l. még VESZELSZKI 2010), ugyanakkor ez nem szisztematikus a magyar nyelvben, hiszen például a legalább ennyire gyakori *azt gondolom* szófordulat nem létezik **aszondolom* vagy hasonló alakokban. A határozószói névmás egy pragmatikailagizálódott (l. 13. lábjegyzet) használata a demonstratívum és ige összevonódásával létrejött *úgy mond* kifejezés. E példából is látható, hogy ezekben a használatokban a disztális forma található meg.

faktív), mind a szintaktikai környezet (neutrális/fókuszált) szerepet játszik, vö. *azt mondta, hogy ...* vs. *(*azt) sajnálja, hogy...*, azaz semleges mondat esetén nem, ugyanakkor a fókuszált *CSAK AZT sajnálja, hogy...* megnyilatkozásban a faktív *sajnál* ige előtt igenis lehetséges kitenni az utalószt.

SZÜCS (2015) ezzel szemben az expletívumokat illető nyelvelméleti és tipológiai megfontolások alapján a demonstratívum referencialitása mellett érvel. E két végpont közötti álláspontnak tekinthető DEN DIKKEN (2017) elemzése, aki a névmást predikátumnak tekinti, és SZÜCS (2022), aki lexikai-funkcionális grammatikai keretben (korábbi álláspontját részben felülvizsgálva) egyfajta speciális mutató névmásnak tartja az *azt*-ot (3)-ban, ami a beágyazott mondatdal együtt tölti be a főige propozicionális argumentumának a szerepét, az *olyan*-nak pedig teljesen eltérő, egy elliptált főnévi csoportot tartalmazó elemzést javasol. DEN DIKKEN 2018 nem részletezi, hogy predikátumként milyen szemantikai hozzájárulással bírhat a névmás. SZÜCS 2022 szerint a deiktikus jegyek aktívnek és információs/diskurzusszerkezeti szempontból értelmezendők tekinthetők.

DÖMÖTÖR (2022) konstrukciós nyelvtani nézőpontból nyújt részletes áttekintést a magyar mutató névmások használatáról. Jelentős figyelmet szentel a diskurzusdeiktikus használatoknak is, különösen a grammatikalizáció szempontjából. A vonatkozó nemzetközi szakirodalommal (DIESEL 1999; LEVINSON 2006 stb.) összhangban a grammatikalizáció kontinuum voltát hangsúlyozza, és bemutatja, hogy lehet a demonstratívumok használatait egy olyan típusú grammatikalizációs séma szerint értelmezni, mint amelyet (9)-ben mutatok be (némiel egyszerűsítve, DIESEL 1999-re is építve):

(9) exoforikus használat → endoforikus használat → expresszív jelentés⁷

Az endoforikus használatokat illetően DÖMÖTÖR (2022) épít LACZKÓ (2010, 2019) kognitív-funkcionális keretben megfogalmazott gondolataira is. Ez utóbbi a beszélői perspektíva és figyelemirányítás fontosságát hangsúlyozza az anaforák és diskurzusdeixis esetén, míg az utalószavakat a „koreferencia-reláció grammatikalizálódott kifejeződésének” tartja (LACZKÓ 2010: 117). DÖMÖTÖR (2022: 60) ezt úgy fogalmazza meg, hogy „az utalószói használat pedig már inkább grammatikai, mint deiktikus funkció”. Itt jelentősége van az „inkább” szónak, ami által nem zárható ki, hogy habár egy grammatikalizálódott használatról van szó az utalószavak esetében, a deiktikus komponens nem feltétlenül hiányzik teljesen. Ezzel van összhangban CSONTOS (2022) tanulmánya is, aki a mutató névmások figyelemirányító funkcióját hangsúlyozza minden endoforikus használat esetén, beleértve az utalószavakat is – jelen tanulmány is ezt az álláspontot teszi magáévá.

⁷ Az expresszív használatok DÖMÖTÖR (2022) számára elsősorban a diskurzuspragmatikai funkcióval bíró névmási szavakat, kifejezéseket, diskurzusjelölőket jelentik, például: *Hát aztán!*, *Ez aztán a férfi!*, *csakazértis*, *ez a vicc azért kicsit erős volt*, stb.

A generatív szellemiségű szakirodalmak inkább nyelvelméleti, szintaktikai szempontból vizsgálják a jelenségkört, DÖMÖTÖR ÉVA konstrukciók, valamint LACZKÓ KRISZTINA kognitív-funkcionális megközelítései pedig a diskurzuspragmatikai és nyelvhasználati szempontból nyújtanak értékes meglátásokat. Azonban egyik hivatkozott szakirodalom sem tekinti át részletesen a különböző használatok morfológiai tulajdonságait és az azokból levonható következtetéseket. Annyi megállapítást mindegyik tartalmaz, hogy diskurzusdeixisben (2) mind a proximális (palatális), mind a disztális (veláris) változatok használhatóak (különböző feltételekkel és jelentésárnyalatokkal), utalószóként (3) pedig a disztális forma dominanciája a jellemző (l. pl. KENESEI 1992: 617; DÖMÖTÖR 2022: 97; valamint KIEFER 2016: 82 is ilyen megállapítást tesz).⁸

A tanulmányom következő részében eme említett hiányzó nézőpontot fogom felderíteni (használati perspektívákat is bevonva), majd a negyedik részben értelmezem az adatokat, és ezen elméleti bevezetőben ismertetett megfontolások alapján következtetéseket vonok le. A vizsgálódáshoz a referenciapontot a (6)-ban felsorolt grammatikalizációs tulajdonságok nyújtják.

3. A demonstratívumok vizsgálata. A tanulmány ezen részében három névmást, a határozószó kategóriájú *úgy*-ot, a főnévi *az*-t és a melléknévi *olyan*-t, illetve ezek különböző variációit (*így*, *ez*[t], *annak*, *ilyen* stb.) fogom megvizsgálni különböző használataikban, az endoforikus, azon belül is a diskurzusdeiktikus, illetve utalószói előfordulásokra koncentrálni.

3.1. Határozószói mutató névmás (*úgy*). Az *úgy* névmás exoforikus használatban valamilyen cselekvés vagy történés módjára referál. (10)-ben a proximális és disztális használat egyaránt elérhető, és a kontextus illetve a beszélői szándék függvénye.

(10) *Csináld így/úgy!* (+ cselekvés mutatása)

A (10)-es mondat egy endoforikus változata, amikor a névmás utalószóként egy mellékmondatral van asszociálva; ebben a szerepkörben a veláris forma domináns:

(11) *Csináld {úgy/?így}, ahogy/mint mások.*⁹

Ezt az MNSZ alapján számokkal is megerősíthetjük: míg a [word="úgy"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="(ahogy|mint)"] CQL-keresőkifejezéssel 36977 találatot kapunk, addig a [word="így"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="(ahogy|mint)"] kereséssel mindössze 980-at, ebből egyet (12)-ben be is mutatok.¹⁰

⁸ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a szakirodalom néhol említ proximális névmást tartalmazó példákat (l. pl. RÁKOSI 2006: 186; SZÜCS 2015: 298, 2022: 353; TEPTIUK 2020: 293, 294). Ezek jelentőségére még a későbbiekben visszatérünk.

⁹ A mondat proximális névmással is jól hangzana, ha az exoforikus jelleget megerősítenénk ekképpen: *Csináld így, ahogy én.* (+ cselekvés bemutatása).

¹⁰ [word="úgy"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="(ahogy|mint)"]: az *úgy* szót követi valamely ige, opcionálisan egy vessző, majd az *ahogy/mint* vonatkoztató szavak. A többi releváns példához is ehhez hasonló keresőkifejezéseket használtam, ezeket a függelékben listázom.

(12) *Nem lenne baj, ha minden pontosan így maradna, ahogy ebben a pillanatban van.*

Habár ez a keresés messze nem mondható tökéletes eszköznek, a trendek bemutatására alkalmas. Természetesen a példák manuális átnézése és szűrése a konkrét számokat módosíthatja, de az alapvető arányokat aligha.

A módra való exo- vagy endoforikus vonatkoztatáson kívül az *úgy* használatos kommunikációs/kognitív jellegű igékkel (*gondol, hisz, sejt, tervez, érez, képzel, tűnik* stb.) asszociált (tag)mondatszintű entitások vonatkozásában is, diskurzusdeiktikusan és utalószóként is. Két diskurzusdeiktikus példát mutatok be (13)-ban. Az (13a) egy anaforikus, míg (13b) egy kataforikus használat, mind a kettő az MNSZ-ből.

(13) a) *...anyám karja nélkül nem jött álom a szememre, anyám karja nélkül nem létezhettem. Legalábbis akkor úgy éreztem.*

b) *Most, ötvenévesen azért úgy érzem: elmagányosodásunk, elbaltázottságunk, frusztráltságunk és minden tökéletlenségünk ellenére mi nagyjából elég stramm gyerekek vagyunk.*

A (13a)-ban szereplő példamondat a palatális névmással is teljesen elfogadható lenne (*... akkor így éreztem*), és (13b) sem hangzana nagyon rosszul (*azért így érzem: ...*). Mindazonáltal a disztális forma dominanciája kataforikus használat esetén itt is megmutatkozik. Ha a (13b) mondatot sémának véve keressük kataforikus használatokat (*így/úgy* + ige + kettőspont), akkor néhány gyakori mondatbeágyazó igré korlátozva a keresést ilyen arányokat kapunk (15-ben példák is láthatók):

(14) a) *úgy gondol:* 1372 a'. *így gondol:* 99

b) *úgy lát:* 3135 b'. *így lát:* 136

c) *úgy tűnik:* 603 c'. *így tűnik:* 3

(15) a) *Nyilván úgy gondolta: tőle határozottságot várnak, nem a latolgatás komolyságát.*

b) *A jövőt így gondolom: kezem a kilincset rázza, s ráírom az ajtófára: „Itt voltam X. Y.”*

Feltűnő lehet az *így tűnik*:... szerkezet szinte teljes hiánya. Magára a szófordulatra lehet releváns MNSZ-példákat találni, de azok szinte kizárólag visszautaló értelműek, mint például (16) (az *úgy* alak is elfogadható lenne).

(16) *Könnyű azt mondani, hogy az együttműködés reménytelen volt – akkor még sokaknak nem így tűnt.*

Az utalószóval bevezetett alárendelt mondatok, ahogy említettük, legtermészetesebb módon a veláris névmással fordulnak elő.

(17) {*Úgy/???Így*} *gondolom, hogy menjünk.*

Azonban célirányosan keresve akadnak palatális névmást tartalmazó példák is. Az *így IGE*, *hogy...*-ra való keresés az MNSZ-ben 5983 példát ad, de ezek között sok irreleváns is van. A disztális változatra 341395, azaz a trend már *így* is látható.

Ha a kapott példákat manuálisan átnézzük, még akkor is marad bőven használható adat. (18)–(20)-ban igyekezek olyan példákat bemutatni, ahol a tagmondat nem egyértelműen egy korábbi állítás/propozíció megismétlése, hanem valamilyen módon új információt vezet be. (18) esetében ez különösen egyértelmű, hiszen a polgármester egy kérdésre felel. Ennek megfelelően a mondatok semleges hangsúlyozással, a fő- és alárendelt mondat közé szünetet nem téve mondhatóak ki (vö. KENESEI 1992: 617).

(18) *Honnan jött az ötlet? Nagy Attila, Selye polgármestere: – Hát ezt így gondoltam, hogy ez jár.*

(19) *Külön határozatként szívből tudom támogatni, mert én is így gondolom, hogy így helyes.*

(20) *Persze, ha így mondom, hogy el KELL menni, az rosszul hangzik, mert úgy illenék fogalmazni, hogy hála Istennek elmegyek Madridba meg Rómába, de igazából én nem szeretek utazni.*¹¹

A *tűnik* ige itt is különálló módon viselkedik: az *így/úgy tűnik, hogy...* párral 22525 vs. 6 találatos szembenállást kapunk, azaz az *így tűnik, hogy...* együttállást gyakorlatilag nemlétezőnek tekinthetjük (a hasonló értelmű *látszik* igével hasonló a helyzet).

3.2. Főnévi mutató névmás (az). A főnévi mutató névmás exoforikusan elsősorban tárgyakra vagy egyéb entitásokra utal. Az esetjelölése a nyelvtani funkciójának és a névmást vezérlő predikátum kívánalmainak megfelelő – a (22)-ben található formák mind az *az* alakváltozatai.

(21) *Látod {azt/ezt}? (+ rámutatási gesztus)*

(22) *az, azt, annak, azzal, abban, attól, arra* stb.

A (11)-es példával párhuzamba állítható módon, az *az* is használatos endoforikusan, vonatkozó mellékmondat utalószavaként.

(23) *Látod azt, amit én is látok?*

Itt is a veláris névmást tartalmazó mondatok tekinthetők alapváltozatnak, de palatális demonstratívumokra is lehet példákat találni (7925 vs. 97).

(24) *Én meglepődve hallottam ezt, amit ön mondott, többször megismételte már a múltkori vita során is.*

¹¹ Ez a mondat bizonyos értelemben módhatározó jellegű is, mint a (10)–(11)-es példák. (Erre a 4.2. alatt részben visszatérünk.)

A főnévi névmás kategóriájából fakadóan rendelkezik számjeggyel is, ami lehet plurális.

(25) *Látod {azokat/ezeket}, (amiket én is látok)?*

A (26a) egy diskurzusdeiktikus anaforikus példát mutat az MNSZ-ből, míg (26b) egy kataforikus. Az eredeti példamondatok az említett disztális trendet követve a távolra mutató névmást tartalmazzák, de a proximális alak is elfogadható lenne mindkét esetben.

(26) a) *Szeretek újabb és újabb ismeretségeket kötni, de hogy szexmániás lennék, {azt/ezt} nem gondolom.*

b) *Illyés Gyula egyszer {azt/ezt} mondta: díjat az kap, akinek adnak.*

A fenti (16)-os példához hasonlóan, a főnévi névmás is lehet alárendelt mondatral asszociálva.¹²

(27) *{Azt/???Ezt} gondolom, hogy menjünk.*

A preferencia a mély hangrendű változat irányába itt is igen erős, de lehet magas hangrendű névmásokat is találni. Az *azt/ezt IGE, hogy...* keresések 705914 vs. 4108 találatot adnak. Az alábbi, általam kiválasztott példák itt is olyan használatokat hivatottak bemutatni, amelyek valódi kataforikus alárendelésnek tekinthetők.

(28) *Szászfalvi László: – Így van, így van. Tehát én ezt gondolom, hogy ezek nem tények, a tényeknek megfelelő vagy a valóság folyamataihoz kapcsolódó adatok.*

(29) *még aznap este arra kért, hogy majd, ha jobban leszek, operálnám meg az orrát, ő ezt hallotta, hogy van ilyen, s őnéki rálépett az orrára a bátyja annak idején, mikor még pólyás baba volt...*

(30) *A kapualjakban és parkok mélyeiből pedig sűrű suttogás fogad... És lám, hisz én is ezt teszem, hogy suttogok és csókolózom, megmentem, ami e forgatagban osztályrészemül jutott.*

A többes szám használata diskurzusdeiktikus, illetve utalószói használat esetén alig fordul elő. A kevés példából kettőt itt bemutatok; (31)-ben vonatkozó mellékmondat szerepel, (32)-ben pedig anaforikus diskurzusdeixis. Kataforikus alárendelő többes számú utalószó nem fordul elő, akkor sem, ha esetleg több beágyazott mondat van (33).

(31) *Tarr Béla nem azokat mondta, amiket a Tagesspiegel a szájába adott.*

(32) *A pap szomorúan bólogatott, amikor ezeket mondtam, de nem vigasztalódott úgyszólván semmit.*

(33) *Az(*oka)t mondtam, hogy menjünk és hogy siessünk.*

¹² A névmás a grammatikai funkciótól és a főigétől függően sok esettel megjelenhet: {*annak örül / attól tart / abban hisz / arról gondolkozik / stb.*} *hogy...*

3.3. Melléknévi mutató névmás (*olyan*). Az *olyan* névmás használata (tag) mondatokkal való összefüggésben eddig viszonylag kevés figyelmet kapott a szakirodalomban. Kivétel SZŰCS (2022), ő az egyéb ilyen névmásoktól jelentősen eltérő elemzést javasol. Mint látni fogjuk, ezt az álláspontot jelen dolgozat is meg tudja erősíteni.

Exoforikusan a melléknévi névmás entitások tulajdonságaira utal.

(34) *Legyen ilyen/olyan!* (+ rámutatás)

Az *úgy*-hoz és az *az*-hoz hasonlóan használható vonatkoztató mellékmondatokban, szintén hozzájuk hasonlóan inkább disztálisan.

(35) a) *amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten*
b) *{olyan/?ilyen} a szeme, mint az anyjéé*

„Kettőspontos”, azaz közvetlen idézéssel élő diskurzusdeiktikus kataforikus használatot 15 darabot találtam a korpuszban, ebből egy példa (36a), de ez a mondat nagyon jelölten hangzik. Amennyire elfogadható, ugyanannyira lenne elfogadható az általam előállított anaforikus változat (36b)-ben.

(36) a) *???És vegye azt, hogy én olyat hittem: Derger le akarja buktatni Andyt.*

b) *???Derger le akarja buktatni Andyt. Én legalábbis olyat hittem.*

Azonban a palatális változattal már 430 találatot kapunk (ezekből hármat itt bemutatok), azaz az eddigiektől eltérően kataforikus diskurzusdeixisben ez forma gyakrabban fordul elő.

(37) a) *Szó szerint ilyet mondott: „Ide máskor ugye nem jöttök?”*
b) *Például a vendég valaki jellemzésére ilyet mondott: „Becsületes ember volt, pedig kálomista volt.”*
c) *Viszonzásképpen: olvasgatom az 1.1 readme-jét és ilyet látok: van egy rejtett kampány a játékban!!!*

Alárendelt mondatnál asszociált utalószóként is lehet példákat találni. Az ilyen esetekben ez eddigiekhez hasonlóan több disztális forma fordul elő, de a főlény nem akkora mértékű, mint az *úgy* és az *az* esetében: 1200 vs. 201 találat a (38)–(39) típusú példák esetében.

(38) a) *És mikor ezt megértettem, akkor már tudtam, hogy a halálos ágyamon nem fogok magamról olyat gondolni, hogy én egy gyáva ember voltam.*
b) *Ha egy a titkosszolgálatokkal foglalkozó tárcanélküli miniszter olyat mond, hogy nem tudott a koszovói fejleményekről, akkor az vagy hazudik, vagy nem olvas újságokat.*

(39) a) *Hogy mersz ilyet mondani, hogy Kőnig tanár úr hazudik?*

b) *Tudom, hogy egy kutatótól nem feltétlenül jó ilyet kérdezni, hogy most minek csinálja azt, amit csinál, de lehet ennek valami gyakorlati jelentősége?*

A kapott példákat közelebbről megnézve észrevehető, hogy azok jelentős részében a *hogy*-os tagmondat nem a főige propozicionális tartalmát fejt ki, hanem a kommunikációs cselekvés nyomán létrejött eredményállapotot írja le (ezt SZÜCS 2022: 360 is megjegyzi). Azaz (40) úgy értelmezhető, hogy „mondott valami olyan dolgot, aminek az eredményeképpen Csempe-Pempe majd elszédült”.

(40) *Várt egy kicsit, aztán valami olyat mondott, hogy Csempe-Pempe majd elszédült.*

Habár melléknévi demonstratívumról van szó, többes számú alakok előfordulhatnak (többek között ez is motiválja SZÜCS 2022 rejtett főneves elemzését).

(41) a) *Ezek cserbenhagyták az országot, főleg amikor olyanokat mondanak, hogy a magyarországi magyarok prostituáltként viselkednek, meg hogy oldjuk meg a népességcsökkenést*

b) *Alig idősebb nálam, s olyanokat mond, hogy elmegy az embernek a kedve az élettől.*

4. Következtetések

4.1. Grammatikalizálódás. Ahhoz, hogy az előző szekcióban bemutatott adatokat grammatikalizálódási szempontból értelmezni tudjuk, először tekintsük át újra ezen folyamat a bevezető részben felvázolt ismérveit (DIESEL 1999; KÖNIG 2020). Ezután értékelem az adatokat az egyes tulajdonságok fényében.

- (42) a) A jelentés ontológiai dimenziójának elhalványulása.
 b) A deiktikus funkció, kontraszt eltűnése.
 c) Meghatározott nyelvtani szerkezetekben való, esetleg kötelező használat.
 d) Inflexiók elvesztése.
 e) (Fonológiai redukció – jelen tanulmányban nem tárgyalom, l. a 6. lábjegyzetet.)

4.1.1. A jelentés ontológiai dimenziójának elhalványulása. Ontológiai szempontból az *úgy* egy módra utaló határozószó, az *az* egy entitásra utaló főnév, az *olyan* pedig egy tulajdonságra vonatkozó melléknév.

Ha ezen névmásokat a kiindulópontnak tekintett, eredeti exoforikus értelmükben használjuk, akkor lecserélhetők ezen ontológiai dimenziójukat expliciten megjelenítő hasonló vagy bővített kifejezésekre. (43)-ban (10), (21) és (34) releváns változatait mutatom be.

- (43) a) *Csináld {úgy / olyan módon / akképpen / stb.}!*
 b) *Látod {azt / azt a dolgot / azt a valamit}?*
 c) *Legyen {olyan / olyan tulajdonságú / olyan milyenségű}!*

Ez alapján áttekinthetjük az demonstratívumok tárgyalt endoforikus használatait. Mint (44)-ben látható, vonatkozó mellékmondatokban a névmások e jelentéstan tulajdonsága továbbra is érvényes:

- (44) a) *Csináld olyan módon, mint mások!*
 b) *Látod azt a dolgot, amit én is látok?*
 c) *Olyan tulajdonságú a szeme, mint az anyjáié.*

A diskurzusdeiktikus használatok ilyen módosítással értelmetlenné vagy legalábbis furcsává válnak, mint ahogy az utalószavas mondatok is, ami az ontológiai dimenzió visszaszorulására utal.

- (45) a) # ... *Legalábbis akkor olyan módon éreztem.*
 b) #*Olyan módon gondolom, hogy menjünk.*
 (46) a) ?#... *de hogy szexmániás lennék, azt a dolgot nem gondolom.*
 b) #*Azt a dolgot gondolom, hogy menjünk.*
 (47) a) #*Szó szerint ilyen tulajdonságot mondott: „Ide máskor ugye nem jöttek?”*
 b) #*a halálos ágyamon nem fogok magamról olyat tulajdonságot gondolni, hogy én egy gyáva ember voltam*

Amennyiben feltételezzük, hogy a diskurzusfunkciók (topik, fókusz, ezek változatai) valamilyen módon korlátozottak a referencialitás alapján (például expletívumok nem tölthetnek be ilyen szerepeket; l. SZŰCS 2015: 295 áttekintése), akkor releváns lehet KENESEI (1992: 655) megfigyelése, hogy a határozószói utalószó nem tölthet be „+kontrasztív” jegyű diskurzusfunkciót, mint például kontrasztív fókusz (48)-ban. A főnévi utalószó ellenben lehet ilyen szerepkörben, a melléknévit pedig nehéz megítélni. (A példában az *olyan* határozatlan ragozású főigével fordulna elő.)

- (48) CSAK {**ÚGY* / *AZT* / ?*OLYAT*} *gondolom/gondolok, hogy menjünk.*

Az exoforikus használatok valamint a vonatkozói használatok lehetnek fókuszálva, a diskurzusdeiktikusok pedig az fenti utalószavas példákkal párhuzamosan viselkednek.

- (49) a) CSAK *ÚGY* *csináld (mint mások)*
 b) CSAK *AZT* *látod (amit én is)*
 c) *a szeme CSAK OLYAN, mint az anyjáié*
 (50) CSAK {#*ÚGY* / *AZT* / ?*OLYAT*} *gondolom/gondolok: ...*

A diskurzusszerkezeti dimenzióhoz kapcsolódóan megjegyezhető, hogy a határozószói és főnévi névmások kérdő változatai is használhatóak (habár a *tűnik* ige itt is kicsit elüt a többitől), a melléknévié nem tűnik elfogadhatónak.

- (51) a) *Hogy {gondolod / ?tűnik}?*
 b) *Mit gondolsz?*
 c) *#Milyet gondolsz?*

4.1.2. A deiktikus funkció, kontraszt eltűnése. Az exoforikus használatokban kontextustól és beszélői szándéktól függően teljesen természetes módon használatosak a palatális (*így, ez, ilyen* stb.) és a veláris (*úgy, az, olyan* stb.) alakok is. A teljesen grammatikálizálódott használatok (expletívumok, állandósult kifejezések, diskurzusjelölők) kötötten az egyik változattal jelennek meg.¹³

Mint láttuk, a tárgyalt endoforikus használatok esetén tendencia a veláris változatok előfordulása, de a palatális példákat is lehet találni. Ezek aránya változó, vö.: *olyat/ilyet mondott, hogy... azt/?ezt mondom: ... vs. azt/?ezt mondom, hogy... vs. *így tűnik, hogy...*

A magas hangrendű változatok használata vonatkoztatás és diskurzusdeixis esetében nem annyira meglepő, de mint láttuk, a szakirodalom általános nézetével szemben még utalószóként is előfordulnak proximális demonstratívumok. Mindez azt jelzi, hogy habár a grammatikálizációs elmélet várákozásainak megfelelően az endoforikus referencia esetén a deiktikus jelentés már valamennyire halványabbnak tekinthető, teljes kiüresedésről nincsen szó. (Ezt a témakört a 4.2. alatt részben még részletesebben is kifejtem.)

4.1.3. Meghatározott nyelvtani szerkezetekben való, esetleg kötelező használat. Az endoforikus névmások használata többnyire nem kötelező a tárgyalt szerkezetekben. Azaz a tárgyalt adatok közül ez mutatja ilyen szempontból a legnagyobb grammatikálizálódási szintet.¹⁴

- (52) a) *Csináld (úgy), mint mások!*
 b) *Látod (azt), amit én is látok?*
 c) *(olyan) a szeme, mint az anyjáié*
 (53) *Szeretek újabb és újabb ismeretségeket kötni, de hogy szexmániás lennék, (azt) nem gondolom.*
 (54) *(Úgy/azt/olyat) gondolom, mennünk kéne.*

Néhány szemifaktív igénél az utalószó megléte vagy hiánya jelentésbeli változást okoz, lásd például az alábbi példát KENESEItől (1992: 654), ahol az *úgy* jelenléte felfüggeszti az *azt*-tal vagy demonstratívum nélkül meglévő faktív olvasatot. Ez értelmezhető olyan módon, hogy a kívánt nem faktív olvasat eléréséhez szükséges az *úgy* jelenléte.

¹³ A diskurzusjelölők kialakulására használatos a „pragmatikálizáció” kifejezés is (DÖMÖTÖR 2022: 40), amely a grammatikálizáció egy speciális esetének tekinthető. Ide sorolhatóak például a 7. lábjegyzetben említett expresszív kifejezések. Állandósult kifejezésekre lehet példa az angolban a *Here we go!* (kb. ’Gyerünk!’), KÖNIG 2020: 30) vagy magyarban az *Azt a kutya mindenit!* felkiáltás.

¹⁴ Egy érdekes kivétel ez alól az **(úgy) tűnik, hogy...* szerkezet, ahol a határozószói névmás nem hagyható el. Megjegyezhető, hogy a hasonló *látszik* esetében értelemváltózással kisérvé ugyan, de elhagyható a névmás: *(úgy) látszik, hogy baleset történt.*

(55) *Andor (azt/úgy) tudja, hogy sikerült a vizsga.*

Az (52)–(55)-es mondatokban a névmás jelenlétének/hiányának tehát lehet szemantikai vagy diskurzusszerkezeti szerepe, de szigorú értelemben véve opcionálisak, azaz kisebb grammatikalizálódási szintet mutatnak.

4.1.4. Inflexiók elvesztése. Az *úgy* esetében ez nem értelmezhető, mert a határozószavak a magyar nyelvben alapesetben sem rendelkeznek inflexiókkal. A főnévi demonstratívum gazdag inflexiós paradigmával rendelkezik. Ahogy a 3.3. elején említettem, az őt vezérlő predikátumtól és nyelvtani funkciótól függően bármilyen esetragot felvehet (*az, azt, annak, azzal* stb.), valamint egyes vagy többes számmal is rendelkezhet. Ezek a tulajdonságok az exo-, valamint az endoforikus használatokban is megfigyelhetők. Azonban a grammatikalizálódás nagyobb fokát mutatja, hogy diskurzusdeiktikus, valamint még inkább az utalószavas használatokban a többes számú alak kevésbé (vagy egyáltalán nem) elfogadható. A releváns példákat itt megismétlem. (56) teljesen természetes, (57) jelöltnek minősíthető, (58)-ben pedig nem használható többes szám.¹⁵

(56) *Látod azokat, amiket én is látok?*

(57) *A pap szomorúan bólogatott, amikor ezeket mondta.*

(58) *Az(*oka)t mondtam, hogy menjünk és hogy siessünk.*

Érdekes módon, habár az *olyan* melléknév, mégis rendelkezhet a tárgyalt szerkezetekben főnevekre jellemző inflexiókkal (eset, szám): *olya(n)t, olyanokat* stb.

Ez SZÜCS (2022) említett elemzése szerint azért van, mert valójában egy elliptikus szerkezetről van szó. Szintaktikailag ez *olyan*, mintha azt mondanánk, hogy „*olyan dolgot mond, hogy...*”, csak a „*dolog*”-nak nagyjából megfelelő absztrakt főnév zéró volta miatt a ragok a melléknévi névmásra kliticizálódnak. (Ehhez hasonlóan: *egy nagy almát kérek* → *egy nagyot kérek*.)

Ebben az értelemben az *olyan* mint utalószó nemcsak hogy szemantikailag tartalmasnak tekinthető, hanem még tartalmasabb is, mint a többi hasonló demonstratívum, hiszen a referenciáját (az elliptált zéró főnevet) magában hordozza. Ez az alapvető elemzési különbség nyilvánul meg abban a tényben is, hogy a többes számú palatális névmásváltozat, mely a többi utalószó esetében egy igen jelölt forma lenne, a melléknévi szerkezetben könnyen előfordulhat (hiszen az *ilyen dolgokat mond* is teljesen elfogadható lenne):

(59) *Amikor a gyerek ilyeneket mond, hogy „nem is vagy az anyukám”, ezt nem kell komolyan venni.*

4.1.5. Grammatikalizálódás – összefoglalás és következtetések. Az összes általam vizsgált endoforikus demonstratívum a grammatikalizálódás bizonyos

¹⁵ A többes szám (56)-ban leginkább úgy fogadható el, ha a demonstratívum nem proпозициális tartalmakra, hanem konkrét szavakra vagy mondatokra vonatkozik, valamennyire exoforikus értelmezésben.

jegyeit mutatja. A vonatkozó mellékmondatnál előforduló demonstratívumokat tarthatjuk a legkevésbé grammatikalizálódott előfordulásoknak. Eredeti ontológiai jellegük fellelhető bennük, nem szerkezetfüggők, és inflexiókat problémamentesen tudnak felvenni. A deixist tekintve a disztális preferencia a deiktikus jelentéstartalom átértelmeződésének köszönhető. Erre a következő szekcióban bővebben kitérek. Ha ezt a használatot az anaforák egy típusának tekintjük (a demonstratívum asszociáltja lehet egy főnévi jellegű elem (*azt ... amit*) – ezt DIESSEL (1999: 103) az anaforák tulajdonságának tartja), akkor a szituáció megfelel a (9)-ben felvázolt grammatikalizálódási ösvénynek, melyet itt megismétlek.

(60) exoforikus használat → endoforikus használat → expresszív jelentés

A második lépcsőn vannak a diskurzusdeiktikus használatok. Ezekben a demonstratívumok eredeti ontológiai jellege elhalványul. Szerkezetfüggőség itt sincs, de az inflexiók variáció csökken, ami az egyes szám preferenciájában nyilvánul meg a főnévi névmás esetén. A szakirodalommal összhangban azonban a deixist még teljes értékűnek tekinthetjük, csak a fizikai dimenziók helyett az egyéb tényezők (perspektíva, attitűd, információs szerkezet stb.) kerülnek előtérbe.

Az alárendelt mondatnál asszociált utalószavak a leginkább grammatikalizálódott használatok az általam tárgyaltak közül. (Ezeknél túl vannak az expresszív használatok, diskurzusjelölők, és egyéb erőteljesen grammatikalizálódott elemek: névelők, mondatbevezetők, expletívumok stb.; l. a 3. lábjegyzetet.)

Az ontológiai dimenzió elhalványulása mellett jelzi ezt a többes szám eltűnése is. Külön kiemelendő, hogy az **(úgy) tűnik, hogy...* szerkezetben a demonstratívum kötelező, ami a grammatikalizálódás nyomán kialakuló szerkezetfüggőség sajátossága. A (48)-ban bemutatott a névmás fókuszálhatóságával kapcsolatos adatok alapján, valamint a szemifaktív igékkel mutatott bizonyos értelmezésekhez szükséges kötelezősége miatt (mely egy kifejezetten nem deiktikus funkció, l. (55) alatt) az *úgy* utalószóként általánosságban egy fokkal jobban grammatikalizálódott alaknak tekinthető, mint az *az*.

A disztális változat erős preferenciája figyelhető meg, de még mindig előfordulnak proximális alakok is, ami azt jelzi, hogy a deiktikus tartalom nem tűnt el, csak jelentősen újraértelmeződött. Ezt az aspektust fejtem ki bővebben a dolgozat következő részében.

4.2. Deixis endoforák esetében. A (6)-ban és (42)-ben szereplő diesseli grammatikalizációs kritériumok egyike a deiktikus értelmezés/kontraszt elhalványodása. Ezzel kapcsolatban láthattuk, hogy habár ez valamennyire kiolvasható az adatokból, megszűnésről nem beszélhetünk, hiszen minden tárgyalt szerkezetben előfordul proximális és disztális demonstratívum is, valamelyest eltérő értelmezéssel és használati feltételekkel.

A diskurzusdeixis esetén egyetérthetünk DÖMÖTÖR (2022: 90) megfogalmazásával, miszerint a „térdeixis alapesetének metaforikus kiterjesztéséről van szó”. Azaz a palatális és veláris formák között választást a „diskurzív központ”-hoz képest értelmezett konceptuális távolság határozza meg. Ez alapesetben függhet attól, hogy a hivatkozott diskurzusegység vagy az abban kifejezett jelentés közvetlen vagy nagyobb távolságra van a beszélőtől (61), de a beszélői attitűdtől és a perspektívától is (62) (erről l. még LACZKÓ 2019 is). Ez az értelmezési folyamat nyilvánvalóan különbözik STAPS–ROORYCK (2023) (7)-es példa kapcsán említett angolban feltételezhető újraértelmezéstől, de a részleteket további kutatásoknak kell tisztáznia.

(61) a) A: *Tegnap baleset történt az utcánkban.* B: *Ez borzasztó!*

b) A: *3 éve történt itt egy baleset.* B: *Az borzasztó lehetett!*

(62) A: *Előfordulhat, hogy törlik a járatot.* B: *Még csak az hiányozna!* (DÖMÖTÖR 2022: 85)

Az utalószavak használata ettől jelentősen eltér. Például míg kataforikus utalás esetén diskurzusdeixisben a palatális névmás tekinthető az alapértelmezett választásnak, addig az alárendelt mondatok utalószava semleges esetben a veláris változat, lásd az alábbi példában (63) (DÖMÖTÖR 2022: 97-ből átvéve).

(63) a) *Nádas Péter {ezt/?azt} írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen...”*

b) *Nádas Péter {???ezt/azt} írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában, hogy Magyarországot egy forró nyári éjjelen...”*

Mint láttuk, bizonyos körülmények között a palatális forma is elfogadható lehet a (63b)-hez hasonló mondatokban. Tehát arra kell magyarázatot adnunk, hogy a deiktikus tér diskurzusra való kiterjesztése helyett (melyek (63a)-t magyarázhatják) milyen tényezők állhatnak a (63b)-beli mintázat mögött. Álláspontom szerint a magyarázat az, hogy a deiktikus jelentéstartalom jelentős átértelmezést nyer, és az asszociált nyelvi egység kognitív prominenciáját jelzi, ahol a disztális forma az alacsonyabb, míg a proximális a magasabb prominenciát jelzi. Mint a bevezetésben említettem, az ilyen átértelmezések lehetségesek, és összefüggésbe hozhatóak a grammatikalizálódási folyamattal (STAPS–ROORYCK 2023, 3. lábjegyzet). (7)–(8) kapcsán azt is megjegyeztük, hogy a jegyek újraértelmezése nyelvenként és konstrukciónként eltérő lehet.

Miért feltételezhetjük ez a magyarázatot, és mi számít a releváns szempontból prominensnek? A semleges módon bevezetett új információ, mint (63b), nem elfogadható proximális névmással. Ezzel összevetésként érdekes megnézni ilyen szempontból a korábbi szakirodalomban fellelhető példákat, s megismételve pár korábbi, MNSZ-ből való példamondatot.

(64) *Tényleg EZ szükséges, hogy János eljöjjön?* (RÁKOSI 2006: 186.)

(65) *János is ezt mondja, hogy Kati a legokosabb diák.* (SZÜCS 2022: 353.)

(66) Szászfalvi László:— *Így van, így van. Tehát én ezt gondolom, hogy ezek nem tények, a tényeknek megfelelő vagy a valóság folyamataihoz kapcsolódó adatok.*

(67) *(Kézével így mutatta, hogy ha nem, akkor ez a táska bumm. (TEPTIUK 2020: 294.)*

(68) *Persze, ha így mondom, hogy el KELL menni, az rosszul hangzik, mert úgy illenék fogalmazni, hogy hála Istennek elmegyek Madridba meg Rómába, de igazából én nem szeretek utazni.*

(69) *Honnan jött az ötlet? Nagy Attila, Selye polgármestere: – Hát ezt így gondoltam, hogy ez jár.*

Álláspontom szerint ami összeköti ezen példákat, az az, hogy a mutató név-mással asszociált alárendelt mondat valamilyen szempontból nagyobb kognitív prominenciával rendelkezik, mint a (63b)-ben szereplő semleges, kataforikus információ-tartalmazó megnyilatkozás.

A (64)-as példában érzelmi többlet, meglepődöttség fedezhető fel (*tényleg*, fókuszált névmás). (64)-ben az *is* szó azt jelzi, hogy a beágyazott propozíció valamilyen módon kapcsolódik a diskurzushoz. Habár ez SZÜCS (2022) konstruált példája, az MNSZ-ben ilyen szerkezeteket böngészve feltűnően sok hasonló példát találunk. A [word="ezt"] [lemma="gondol"] [word=","]? [word="hogy"] keresőkifejezést használva 82 *ezt gondol, hogy...* típusú példát kaphatunk, míg az *is* szót a keresés elé téve 18 példa marad, azaz a kapott példák majdnem negyede ilyen jellegű. Az (*is*) *így gondol, hogy...*-gyal hasonló eljárás során az arány 231 vs. 71, a példák több mint harmada tartalmazza az *is*-t. Ez minden bizonnyal nem véletlen, az *is*-al jelzett diskurzusintegráció megemelt kognitív prominenciát nyújthat, ami elősegíti a palatális névmásváltozatot. Összevetésképpen, a jelöletlen, semleges (*is*) *azt gondol, hogy...*-ra keresve az arány 60640 vs. 1580, ami nem jelentős. Persze ez csak egy módja a diskurzushoz való integráltság jelzésének, a *tehát*-tal bevezetett következtetést szintén értelmezhetjük így is (65)-ben.

A (65)–(68)-ban a beágyazott mondat jelentésének van egy kézzelfoghatóbb vetülete is, a mondatot kísérő fizikai gesztus az előbbiben, a konkrét nyelvi közlés mód hangsúlyozása az utóbbiban. (69)-ban talán a beszélő szubjektív érzései, attitűdje lehet a háttérben.

Fontos megjegyezni, hogy ezek a tényezők csak megengedik, elősegítik a palatális névmás használatát, kötelezővé nem teszik azt, hiszen a veláris formák is elfogadhatóak lennének. Ez az olyan típusú elméletek szempontjából lehet értelmezhető, ahol a magasabb figyelmi/kognitív állapotok magukban foglalják az alacsonyabbakat (pl. GUNDEL–HEDBERG–ZACHARSKI 1993).

Az, hogy a deiktikus jelentéskomponens a kognitív prominencia jelzéseként értelmeződik újra, nem teljesen meglepő annak a fényében, hogy a deixis egyik alapvető funkciója a figyelem irányítása, ami szorosan összefügg a figyelem tárgyának elérhetőségével, jelöltségével. Egyes kutatók az exoforikus használatok esetén is ezt a jellemzőt hangsúlyozzák (l. pl. PIWEK–BEUN–CREMERS 2008 már korábban említett tanulmányát, vagy STRAUSS 2002-t, aki szintén a proximális alakokkal társítja a figyelemirányítás magas szintjét).

Az, hogy a semleges módon bevezetett új információ a disztális névmással van asszociálva a másik utalószavas szerkezetben, a vonatkozó mellékmondatlalt társított demonstratívum használatában is párhuzamos módon tetten érhető. A megemelt prominencia (69)-ben is elérhetőbbé teszi a proximális változatot. Mivel itt a megmaradt ontológiai tartalom miatt egy fokkal kevésbé grammatikalizálódott névmásról beszélünk, a hatás valamivel talán gyengébb, de az alapvető trend jól kivehető.

70 a) *Megcsináltam {azt/?ezt}, amit kell.*

b) *Tényleg ezt kell csinálni, amit mindenki utál?*

Habár jelen tanulmány szinkrón nézőpontú, nyelvtörténetileg érdemes megemlíteni, hogy É. KISS – GUGÁN (2021) szerint az alárendelő mondatok határozószói utalószava korábbi fejlemény, mint a főnévi, valamint HAADER (2003) szerint palatális alakok is előfordulnak a nyelvelvékben, időben csökkenő arányban. Az előbbi gondolat olyan szempontból lehet érdekes itt számunkra, hogy a leginkább grammatikalizálódott szerkezet az *úgy tűnik, hogy...* a történetiség alapján várt említett névmást tartalmazza, míg az utóbbi szintén alátámasztja palatális alakok létezését, jelölt formában.

5. Összefoglalás és konklúzió. A tanulmány a demonstratívumok endoforikus, azon belül a diskurzusdeiktikus és utalószavas használatával foglalkozott grammatikalizálódási szempontból. A deixishez, a grammatikalizációhoz kapcsolódó alapkérdések, valamint a dolgot által tárgyal névmásos és utalószavas szerkezetek szakirodalmának áttekintése után három demonstratívum, a határozószói *úgy*, a főnévi *az* és a melléknévi *olyan* (és ezek változatainak) tulajdonságait vizsgáltam meg grammatikalizációs szempontból, mely nézőponthoz az alapvető háttérrel DIESSEL (1999), valamint KÖNIG (2020) megközelítései adták. A vizsgálódási pontok a névmások ontológiai dimenziója, deiktikus értelmezései, mondat szerkezeti szerepei, valamint az inflexiók (eset, szám) megjelenései szolgáltatták. Az exoforikus, teljes értékű, eredeti használatokhoz képest ezek a tulajdonságok a diskurzusdeiktikus és utalószavas (vonatkozó mellékmondatlalt vagy alárendelt mondatlalt asszociált) használatokban eltérően viselkednek. A fő állításom az, hogy a feltárt minták elhelyezhetőek a szakirodalomban általában feltételezett grammatikalizálódási kontinuumon, de nem annak a végein. Minden endoforikus használat tekinthető bizonyos mértékben grammatikalizálódottnak, de egyik sem tartható teljesen annak: a névmások valamilyen jelentéstartalmat megőriznek az eredeti funkcióikból, és ez látható az előforduló formai és használati variációikban. A diskusszióban fontos szerep jutott a deiktikus jelentéstartalomnak, mely részlegesen (diskurzusdeixisben) vagy jelentősen (kognitív prominencia az utalószavak esetén) ártértelezett jelentéssel bír (STAPS–ROORYCK 2023 gondolatait követve). A leginkább grammatikalizálódott szerkezetnek az *úgy tűnik, hogy...* tekinthető, ennél kevésbé grammatikalizálódottnak tarthatóak egyéb alárendelő utalószavas konstrukciók, és még kevésbé grammatikalizálódottak a diskurzusdeiktikus valamint vonatkoztató utalószavak. Az *olyan gondol/mond/stb., hogy...* típusú szerkezetek pedig szintaktikai elemzésükből kifolyólag lényeg-

gileg eltérő elemzést kell, hogy kapjanak. A dolgozat fő megállapításait az 1. táblázatban foglalom össze.

A további kutatásokat tekintve két fő irányt lehet meghatározni. Az egyik nevezhető empirikus továbbfejlesztésnek. Ebben egyfelől kívánatos lenne mélyebben és részletesebben meghatározni, hogy mit is jelent a dolgozat szempontjából jelentős „kognitív prominencia”, és hogy az pontosan hogyan befolyásolja a tagmondatokra való utalást, lehetőség szerint minél egységesebb keretbe foglalva az exoforikus és endoforikus használatokat.

A másik az elméleti vonal, amiben kívánatos lenne egy konkrét nyelvelméleti keretben formálisabban is megragadni a névmások különböző grammatikalizálódási változatait és azok interakcióját a megnyilatkozások morfológiájával és szintaxisával. Ezek értelmezhetőek kognitív nyelvészeti szempontból (l. pl. LANGACKER 2002) a névmás által képviselt szimbolikus struktúra absztrahálódásaként, vagy generatív szempontból különböző morfoszemantikai jegyek meglétének/hiányaként (l. pl. CARDINALETTI–STARKE 1999).

Természetesen mind a két kutatási vonal esetén komoly hozzáadott értéket képviselhetnek a minél nagyobb merítésű nyelvközi összevetések.

Ezen kutatások elvégzése mind a névmási referencia, mind a tagmondatok közötti kapcsolatok szintaxisa, valamint pragmatikája terén is elősegítheti a magyar nyelv és általa az univerzális grammatika mélyebb megismerését.

1. táblázat
Összefoglalás

	Ontológia	Deixis	Szerkezet-függőség	Inflexiók
Exofora Összes tárgyalt névmás	teljes értékű	teljes értékű	nem	teljes értékű
Endoforák				
<i>Úgy</i>				
Utalószó vonatkoztatásban	teljes értékű	átértelmezett: prominencia, mérsékelt disztális preferencia	nem	–
Diskursusdeiktikus	csökkent	részben átértelmezett: diskurzustér	nem	–
Utalószó alárendelésben	csökkent	átértelmezett: prominencia, erős disztális preferencia	nem, kivéve: <i>*(úgy) tűnik, hogy</i>	–

<i>Azt</i>				
Utalószó vonatkoztatásban	teljes értékű	mérsékelt disztális preferencia	nem	teljes értékű
Diskurzusdeiktikus	csökkent	részben átértelmezett: perspektíva	nem	egyes szám preferált
Utalószó alárendelésben	csökkent	erős disztális preferencia, átértelmezett: prominencia	nem (diskurzus-szerep)	egyes szám kizárólagos
<i>Olyan</i>				
Utalószó vonatkoztatásban	teljes értékű	mérsékelt disztális preferencia	nem	teljes értékű
Diskurzusdeiktikus	teljes értékű, elliptált főnévvel	részben átértelmezett: perspektíva	nem	teljes értékű
Utalószó alárendelésben	teljes értékű, elliptált főnévvel	mérsékelt disztális preferencia	nem	teljes értékű

6. Függelék: releváns felhasznált CQL-keresőkifejezések

- i. [word="úgy"] [lemma="gondol"] [word=":"] → *úgy gondolom: ...*
- ii. [word="így"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *így IGE, hogy...*
- iii. [word="úgy"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *úgy IGE, hogy...*
- iv. [word="így"] [lemma="tűnik"] [word=","]? [word="hogy"] → *így tűnik, hogy...*
- v. [word="úgy"] [lemma="tűnik"] [word=","]? [word="hogy"] → *úgy tűnik, hogy...*
- vi. [msd="IGE.*"] [word="azt"] [word=","]? [word="amit"] → *IGE azt, amit...*
- vii. [msd="IGE.*"] [word="ezt"] [word=","]? [word="amit"] → *IGE ezt, amit*
- viii. [word="azt"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *azt IGE, hogy...*
- ix. [word="ezt"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *ezt IGE hogy...*
- x. [word="olyat"] [lemma="IGE"] [word=":"] → *olyat IGE: ...*
- xi. [word="olyat"] [lemma="IGE"] [word=":"] → *ilyet IGE: ...*
- xii. [word="olyat"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *olyat IGE, hogy...*
- xiii. [word="ilyet"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *ilyet IGE, hogy...*
- xiv. [word="olyanokat"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *olyanokat IGE, hogy...*
- xv. [word="ilyeneket"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *ilyeneket IGE, hogy...*

Kulcsszók: demonstratívum, diskurzusdeixis, utalószó, grammatikalizáció.

Hivatkozott irodalom

- CARDINALETTI, ANNA – STARKE, MICHAL 1999. The typology of structural deficiency. In: VAN RIEMSDIJK, HENK ed., *Clitics in the languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin. 145–233. <https://doi.org/10.1515/9783110804010.145>
- CHEN, RON 1990. English demonstratives: A case of semantic expansion. *Language Sciences* 12: 139–153. [https://doi.org/10.1016/0388-0001\(90\)90009-6](https://doi.org/10.1016/0388-0001(90)90009-6)
- CSONTOS, NÓRA 2022. Figyelemirányítás a mondás konstruálásában. A mutató névmási elem jelenléte és szerepe az idézésben. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Tanulmányok a deixisről*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 141–164.
- CORNISH, FRANCIS 2011. ‘Strict’ anadeixis, discourse deixis and text structuring. *Language Sciences* 33: 753–767. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2011.01.001>
- DE CUBA, CARLOS – ÜRÖGDI, BARBARA 2009. Eliminating factivity from syntax. Sentential complements in Hungarian. In: DEN DIKKEN, MARCEL – VAGO, ROBERT eds., *Approaches to Hungarian* 11. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 29–64. <https://doi.org/10.1075/atoh.11.03cub>
- DEN DIKKEN, MARCEL 2017. Clausal subordination and the structure of the verbal phrase. *Languages* 2/2. <https://doi.org/10.3390/languages2020005>
- DÉR, CSILLA 2013. Grammaticalization. A specific type of semantic, categorical, and prosodic change. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 18: 160–179.
- DIESSEL, HOLGER 1999. *Demonstratives*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/tsl.42>
- DIESSEL, HOLGER – BREUNESSE, MERLIJN 2020. A typology of demonstrative clause linkers. In: NÆSS, ÅSHILD – MARGETTS, ANNA – TREIS YVONNE szerk., *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 305–341. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4055834>
- DÖMÖTÖR ÉVA 2022. *Demonstratívumok konstrukciós megközelítésben*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. https://real-phd.mtak.hu/1866/1/domotor_eva_doi.pdf (2024. 03. 11.)
- É. KISS KATALIN – GUGÁN KATALIN 2021. A hogy kötőszó kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 199–226. <https://doi.org/10.15776/NyK.2021.117.7>
- GREEN, KEITH 2006. Deixis and anaphora. Pragmatic approaches. In: BROWN, KEITH ed., *Encyclopedia of Language–Linguistics*. Second Edition. Elsevier, Amsterdam. 415–417. <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00328-X>
- GUNDEL, JEANETTE K. – HEDBERG, NANCY – ZACHARSKI, RON 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69: 274–307. <http://doi.org/10.2307/416535>
- HAADER LEA 2003. Az összetett mondat In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 260–267, 500–560, 677–690, 771–775, 840–846.
- HARTMANN, JUTTA MARIA 2008. *Expletives in existentials. English there and German da*. LOT, Utrecht. https://www.lotpublications.nl/Documents/181_fulltext.pdf (2024. 03. 11.)

- KENESEI ISTVÁN 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: KIEFER, FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–714. <https://doi.org/10.1556/9789630596787>
- KIEFER, FERENC 2016. Indirect and direct reports in Hungarian. In: CAPONE, ALESSANDRO – KIEFER, FERENC – LO, PIPARO FRANCO eds., *Indirect reports and pragmatics. Interdisciplinary studies*. Springer, Heidelberg. 77–92. https://doi.org/10.1007/978-3-319-21395-8_5
- KÖNIG, EKKEHARD 2020. Beyond exophoric and endophoric uses. Additional discourse functions of demonstratives. In: NÆSS, ÅSHILD – MARGETTS, ANNA – TREIS YVONNE eds., *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 19–41. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4055814>
- LACZKÓ, KRISZTINA 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 99–118. <https://doi.org/10.1556/aling.57.2010.1.5>
- LACZKÓ KRISZTINA 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 241–264.
- LANGACKER, RONALD W. 2002. Deixis and subjectivity. In: BRISARD, FRANK ed., *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin. 1–28. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.1>
- LEVINSON, STEPHEN C. 2006. Deixis. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY eds., *The handbook of pragmatics*. Blackwell, Oxford. 97–121. <https://doi.org/10.1002/9780470756959.ch5>
- LIPTÁK ANIKÓ 1998. A magyar fókuszemelések egy minimalista elemzése. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. JATE, Szeged. 93–116.
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <https://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- MOLNÁR, VALÉRIA 2015. The predicationality hypothesis. In: É. KISS, KATALIN – SURÁNYI, BALÁZS – DÉKÁNY, ÉVA eds., *Approaches to Hungarian* 14. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 209–244. <https://doi.org/10.1075/atoh.14.09mol>
- PIWEK, PAUL – BEUN, ROBBERT J. – CREMERS, ANITA 2008. ‘Proximal’ and ‘distal’ in language and cognition. Evidence from deictic demonstratives. *Dutch Journal of Pragmatics* 40: 694–718. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2007.05.001>
- PEETERS, DAVID – KRAHMER, EMIEL – MAES, ALFONS 2021. A conceptual framework for the study of demonstrative reference. *Psychonomic Bulletin–Review* 28: 409–433. <https://doi.org/10.3758/s13423-020-01822-8>
- RÁKOSI, GYÖRGY 2006. Dative experienter predicates in Hungarian. LOT, Utrecht. <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/13970/full.pdf> (2024. 03. 11.)
- SZÜCS, PÉTER 2015. On pronouns in Hungarian complex sentences. *Argumentum* 11: 292–313. <https://argumentum.unideb.hu/2015-anyagok/szucsp.pdf> (2024. 03. 11.)
- SZÜCS, PÉTER 2022. Constructions with propositional proforms. In: BUTT, MIRIAM – FINDLAY, JAMIE Y. – TOIVONEN, IDA eds., *Proceedings of the LFG’22 Conference*. Stanford University, Stanford. 345–364. <https://lfg-proceedings.org/lfg/index.php/main/article/view/8/14> (2024. 03. 11.)

- STAPS, CAMIL – ROORYCK, JOHAN 2023. The interpretation of [+distal] in demonstratives and complementizers. *Linguistics* 61: 1195–1231. <https://doi.org/10.1515/ling-2022-0178>
- STRAUSS, SUSAN 2002. This, that, and it in spoken American English. A demonstrative system of gradient focus. *Language Sciences* 24: 131–152. [https://doi.org/10.1016/S0388-0001\(01\)00012-2](https://doi.org/10.1016/S0388-0001(01)00012-2)
- TALMY, LEONARD 2018. *The targeting system of language*. MIT Press, Massachusetts.
- TEPTIUK, DENYS 2020. Manner deictics in quotative indexes of Finno-Ugric. In: NÆSS, ÅSHILD – MARGETTS, ANNA – TREIS, YVONNE eds., *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 273–304. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4055832>
- TÓTH, ENIKŐ 2019. Ez vagy az? Egy produkciós kísérlet eredményei. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6: 129–146. <https://doi.org/10.14232/jeny.2019.1.5>
- TÓTH, ENIKŐ megj. e. Empirical perspectives on the use of Hungarian nominal demonstratives. Equinox Publishing, Sheffield.
- TÓTH ENIKŐ – CSATÁR PÉTER 2015. Egy interfész jelenség: indexikális demonstratívumok azonosító fókuszban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2: 63–77. <http://doi.org/10.14232/jeny.2015.1.4>
- VESELSZKI, ÁGNES 2010. Grammatikálizáció, különös tekintettel az *asszemre*. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 106. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 249–265.

Discourse-deictic and clausal associate demonstratives from the perspective of grammaticalization

The paper examines three types of Hungarian pronouns (adverbial, nominal, adjectival) in terms of grammaticalization in discourse-deictic and clausal associate uses. Utilizing the criteria established by DIESSEL (1999) and KÖNIG (2020) for reviewing their use and formal properties, the data obtained suggests that these endophoric uses can be considered to be grammaticalized to varying degrees, but none of the occurrences can be regarded as being completely meaningless and purely functional formatives at the end of the grammaticalization spectrum. The study places special emphasis on deixis, which is interpreted in several different ways in the structures under investigation (attention direction in discourse space, cognitive prominence). This approach allows for a comprehensive examination of the grammatical and cognitive aspects of grammaticalization, particularly deixis, providing a deeper understanding of their circumstances of use and semantic content.

Keywords: demonstrative, discourse deixis, correlate, grammaticalization.

SZÜCS PÉTER
Debreceni Egyetem